

«ЛІТОПИС ПІДГОРЕЦЬКОГО МОНАСТІРЯ»: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано мову «Літопису Підгорецького монастиря» – пам'ятки монастирсько-церковного літописання XVII–XVIII ст., визначено основні особливості цієї мови з погляду її походження. Значну увагу приділено взаємодії у досліджуваній пам'ятці церковнослов'янської та народнорозмовної української мов на всіх структурних рівнях.

Ключові слова: монастирсько-церковний літопис, церковнослов'янізми, українізми, полонізми.

Стефанія Лісняк. «ЛІТОПИСЬ ПОДГОРЕЦЬКОГО МОНАСТІРЯ»:
ЛІНГВІСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассматривается язык «Летописи Подгорецкого монастыря» – памятке монастырско-церковного летописания XVII–XVIII в., определяются основные особенности этого языка в плане его происхождения. Большое внимание уделяется взаимодействию в исследуемой памятке церковнославянского и украинского народноразговорного языков на всех структурных уровнях.

Ключевые слова: монастырско-церковная летопись, церковнославянизмы, украинизмы, полонизмы.

Stefania Lisnyak. «THE CHRONICLE OF PIDHIRTSE'S MONASTERY»: LINGUISTIC ASPEKT

The article deals with the language of the chronicle of Pidhoretsky monastery, a well-known monument of monastery and church chronicles of the 17-th – 18-th centuries. It also dives the main peculiarities of the language. Much attention is paid to the interaction of the Church and Slavonic language with the spoken volk Ukrainian language on all structural levels.

Key words: monastic church chronicle writing, cerkovnoslov'yanizmi, ukrainizmi, polonizmi.

Монастирсько-церковні літописи – жанровий різновид національного літописання, історико-літературні пам'ятки, в яких подана белетризована історія заснування монастиря чи церкви, релігійна, освітянська та господарська діяльність, зв'язок із суспільно-політичним життям краю, держави, особливості світського життя України, Європи в певну добу. Розповідають літописи переважно про сучасні авторам події, про реальний внесок монастиря чи церкви в культурно-господарське життя [4, с. 65]. Поява в Україні значної кількості коротких монастирських літописів, до яких належать монастирські хроніки Мгарського, Сатанівського, Межигірського, Густинського, Плісницько-Підгорецького та інших чернечих обителів [10, с. 17], припадає на XVII ст. Ці пам'ятки різні за мовою, віровченням (репрезентують православну, греко-католицьку, римо-католицьку та вірменську конфесії), але єдині у висвітленні головної теми – «боротьби добра зі злом, ідеї зростаючої ролі церкви у вихованні народу на засадах християнського гуманізму» [3, с. 26]. Це увиразнює думку про те, що церква, монастир є важливою інституцією суспільства.

Об'єктом нашої уваги є «Літопис Підгорецького монастиря» – пам'ятка монастирсько-церковного літописання греко-католицької церкви XVII–XVIII ст., складена священиком Успенської церкви цієї обителі отцем Василем.

«Літопис Підгорецького монастиря» є важливим і цікавим джерелом історії Прикарпатської Русі з 1662–1669 років», – зазначав Іван Франко, подаючи короткі історичні

відомості про пам'ятку [9, с. 323]. Як історико-літературне явище українського національного письменства монастирсько-церковне літописання XVII–XVIII ст., в тому числі й «Літопис Підгорецького монастиря», були предметом аналізу І. Крип'якевича, М. Корпанюка, В. Шевчука [4; 2; 3; 10]. Однак церковно-монастирські літописи не розглядались у лінгвістичному аспекті, в той час як це дало б можливість визначити їх роль у розвитку української літературної мови.

Мета нашої розвідки визначити особливості мови літопису з погляду її походження та простежити взаємодію у досліджуваній пам'ятці церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною мовою на всіх структурних рівнях.

«Літопис Підгорецького монастиря» був насамперед літературним твором, у якому знаходила вияв творча особистість автора, тому проблематика, стиль, мова пам'ятки залежали від рівня знань, зацікавлень і таланту літописця. Отець Василь створює образ монастиря як осередку національного духовно-політичного життя у стилі високого бароко. Виклад матеріалу у творі, поєднання високого з буденним, духовного зі світським повністю відповідає вимогам цього стилю.

Автор надає перевагу найважливішим подіям і фактам, komponує їх у виразному порівнянні, протиставленні. Наприклад: *«Но понеже древняя вся мимо идоша, аки роса утренняя восходящу солнцу и аки тьма свѣту, тако и ветхій завѣт уступил новой благодати»* [5, с. 98] – *«Прешли и минули тіє Церкви ако ноць, а сія от давних вѣков сияеть и навѣки сиянием Божиим сияти будет»* [6, с. 100]. Використання барокових антитез – одна із найважливіших особливостей літопису.

Художність викладу матеріалу досягається нагромадженням несподіваних порівнянь, метафор, епітетів, ампліфікацій, наприклад: *«Панства, Провинции, мѣста і села околычныє застали зруинованіе, а тая Церковь, яко саламандра во огни, яко тріє отроци в пеци вавилонской живн, яко Сигор в Пентаполи, яко Лот в пламеннотекущей Содоми, прѣвыше же смрадних вод, преслѣдованія и войны непріятельської безпечно прѣбывала»* [6, с. 101]. Як правило, матеріал для порівнянь автор знаходить у текстах Святого Письма, використовуючи імена відомих біблійних персонажів, опис їхніх рис, учинків, наводить ряд євангельських сюжетів для зіставлення з тим, про що він пише.

Духовний характер пам'ятки, яка є церковно-монастирським літописом, зумовив високу частотність вживання релігійних термінолексем.

Найактивніше вживаються в творі найменування Бога і Божої Матері (Богъ, Господь, Господь Саваот, Христось, Христось Спаситель, Ісусъ Христось, Отець, Сынъ, Духъ Святой, Агньць, Марія Матерь Божая, Богоматерь, Пресвятая Богородица, Пречистая Дѣва, Пречистая Дѣва Марія та ін.), іменування служителів культу (пастиръ, діяконъ, священникъ, ієреи, єпископъ, архієреи, митрополитъ, патріархъ, послушникъ, ієродіаконъ, архідіаконъ, монахъ, інокъ, законьникъ, ігуменъ, архимандритъ, благочинний, скарбникъ церковний, ктиторъ), термінолексеми на позначення церковних будівель і їх частин (монастирь, обитель, катедрa, церква, домъ Божий, престолъ, паперть, святилище, царский врата, притворъ), а також найменування богоугодних людей: блаженнии, благочестивии, праведникъ, побожнии, благопотребнии, богоноснии, боголюбивии. Крім лексичних одиниць термінологічного характеру, в тексті пам'ятки засвідчені перифрази: *Государь Неба и земли, Творецъ* – Бог, *Самая Неба и земли царица* – Мати Божа, *дѣлатели винограда Христова* – монахи. Ці мовленнєві одиниці є вторинними номінаціями названих осіб і вказують на притаманні їм ознаки з виразним відтінком урочистості.

Текст насичений звертаннями до Бога, наприклад: *«Слава тебе, Боже, яко подвигль єси братію нашу и укрѣпилъ єси их при том святом местѣ... идеже стояте нозѣ твои, Господи»*

[6, с. 102]. Завдяки цим звертанням виникає ефект незримої присутності Бога в місці подій. Таким чином розширюється духовний смисл тексту.

Літопис написано слов'яноруською (слов'яноукраїнською) мовою. Для відображення духовної сфери, передачі уривків, порівнянь та алегорій зі Святого Письма отець Василь використовував церковнослов'янські слова, форми і синтаксичні конструкції, що надавало мовленню величності, урочистості. Церковнослов'янізмів у пам'ятці набагато більше, ніж власне українських слів і форм. Так, наприклад, в першому оповіданні про заснування церкви на 248 старослов'янізмів припадає близько 30 українізмів. Таке широке використання елементів церковнослов'янської мови, на думку П. Житецького, було зумовлено тим, що, по-перше, «діячі культури, письменники, взагалі книжні люди того часу прагнули організувати літературну мову на готовому ґрунті книжних традицій», а по-друге, вони не могли спиратись на народну мову у зв'язку з її неоднорідністю, діалектною строкатістю [1, с. 30].

Досліджувана пам'ятка містить цілий ряд фонетичних особливостей церковнослов'янської мови:

1. Неповноголосні сполуки **-ра-, -ла-, -рѣ-, -лѣ-**: *храм, древо, главы, облак, сохранитель, сладок, градъ, наслаждати, преслѣдованіе, смрадный, глас, возгласити, Преображеніе, невредима, градъ, время, преславная, возвратилъ* та ін. Порівняно з повноголосними формами, слова з неповноголоссям складають переважну більшість.

2. Наявність **шт** (графічно **щ**) на місці давніх сполучень ***tj, *kt** перед голосними переднього ряду: *пещера, пеши, отвещает, ношь, отвращати, свѣща, освѣщеніе*.

3. Наявність **жд** на місці давнього ***dj**: *наслаждати, рождати, утвержденіе, подтверждать, рождение, Рождество, осуждение*. Варто зауважити, що в пам'ятці використовуються паралельні східнослов'янські форми з **ж**: *перешкожати, подтверждать, поврежень*.

4. Наявність початкового **је**: *единъ, Єлена, единожды, еднакъ, единокровный*.

5. Наявність початкових **ра-, ла-**, в тому числі і в префіксах: *расти, равныє, разорити, расстояние, разумный, работа*. Однак власне українські форми з **ро-, ло-**, особливо у префіксі **роз-** переважають.

Із морфологічних рис церковнослов'янської мови найвиразнішими в літописі є такі:

1. Наявність префіксів **из-(ис-), воз-(вос-), чрез-, пре-**: *избрати, избранный, ископано, искушати, исполнити, исполненный, исполненъ, возжечи, воздати, возлюбленный, воспевати, восхваляти, воспріяти, воспылати, чрезвычайный, чрезмѣрный, прешли, прѣслѣдована, преді, непрестанно* та ін.

2. Використання дієприкметників із суфіксами **-ущ, -ющ, -ащ, -ящ**: (*видюще, сидяща, восходящу, живуціє, хотящу*) – паралельно з українськими формами на **-уч, -юч, -ач, -яч**: *мовлячою, будучая, триумфуюча, воюющая* та ін.

3. Велика кількість складних слів з початковими частинами: **благо-, бого-, добро-, зло-**: *благоволихъ, добродѣтель, благочиніе, благочестіе, благолѣніе, боголюбнвый*, з суфіксами **-тель, -еніе**: *сотворитель, благодетель, сотвореніе, хрещение, упованіе, сознание, сооружение, погребеніе, служеніе, спасеніе* та ін.

4. Наявність коротких форм дієприкметників, що вживаються атрибутивно: *восходящу солнцу, Господа сидяща, Апостольскую церков аки облаком славы господній исполненну, книга седми печатми запечатлена*.

5. Форми повних прикметників в родовому відмінку однини мають закінчення **-аго, -яго** (ч. р.): *честнаго, добраго, Бозскаго, -ыя, -ія* (ж. р.): *добрыя, Подгорецкыя, Плѣсницкыя, Божія*.

6. Вживання твердого кінцевого **тъ** у дієслівних формах 3-ої особи однини і множини теперішнього та майбутнього простого часу: *пестуетъ, рассказываетъ, приоздобляетъ, изволить, разорить, псуєтъ, мѣють, блюдутъ, восхваляютъ* тощо.

7. Наявність великої кількості форм аориста й імперфекта: *изидоша, идоша, гони, благоволи, сторожи, рече, можаху, бяше, имяше, изготовляху* тощо, використання яких є цілком природним явищем, що засвідчує книжний стиль пам'ятки.

8. Уживання старослов'янських сполучників: **егда, понеже, убо, дабы, акы, аще**: «*Но понеже древняя вся мимо идоша, аки роса утренняя, ... аки тьма свѣту*»[6, с. 99].

9. Синтаксичними старослов'янськими є широке вживання подвійних відмінків, в тому числі давального самостійного: «*Видѣхъ Господа сидяча*» – подвійний знахідний; «*Богу тако хотящу*», «*Граду Плѣснищу разорену бывшу*», «*Господу поспѣшствующу*» – давальний самостійний.

Церковнослов'янська стихія позначилась і на лексичному складі пам'ятки. Мова її насичена церковнослов'янськими словами і виразами: *разумъ, истина, прѣмудрость, освященіє, писаніє, подвиг, благочиніє, живот в значенні «життя», паства, подвижатися, блюсти, лобызати, попеченіє; хвалу воздавати* — прославляти, *отвѣтъ воздати* – відповісти, *молитву творити* – молитись, *попѣченіє мати* – піклуватися та ін.

Жива розмовна мова українського народу знайшла в досліджуваній пам'ятці лише часткове відображення, хоча в цей період вона активно вживається в писемності, витісняючи церковнослов'янську.

Риси народнорозмовної мови простежуються у Підгорецькому літописі майже на всіх рівнях.

На фонетичному рівні риси живої української мови виявляються у таких елементах:

1. У вживанні слів з повноголосними сполуками **-оро-, -оло-, -ере-**: *дерева, нагороди, король, корона, Золочовский*.

2. У наявності звуку **ж** на місці давнього звукосполучення ***dj**: *перешкожати, затверждаемъ, повреженный*.

3. У вживанні звукосполучень **ро-** на початку слів, а також префіксів **роз -**, **рос-**: *росте, розтирки, ростворити, роздаваючи, розбити*.

4. У відображенні результатів дисиміляції **кт>хт, кр>хр**: *хто, ніхто, хрестити*.

5. У вживанні префікса **з-** та прийменника **з**: *здавна, згодилися, збудована, зъ миромъ*.

6. У наявності твердого **р**: *внутрь, монастирь, царъ, монастира*.

Досліджувана пам'ятка містить цілий ряд морфологічних особливостей живої розмовної української мови, зокрема:

1. Наявність закінчень **-у** на місці **-а** в іменниках чоловічого роду колишніх основ на ***о**: *пожару, декрету, народу, гнѣву*.

2. Наявність в іменниках чоловічого роду колишніх основ на ***о, *jo** флексії **-овъ (-євъ)** у родовому відмінку множини, засвоєної від іменників давніх основ на ***-й**: *вѣковъ, иноковъ, начальниковъ, старцевъ*.

3. Вживання у давальному відмінку однини іменників колишніх основ на ***о, *jo, *i** закінчень **-ови, еви**: *монастирови, монастиреви, неприятелеви, законоприсутникови, господаєви*.

4. Закінчення **-ого у родовому відмінку однини** членних прикметників, порядкових числівників, прикметникових займенників та дієприкметників чоловічого і середнього роду: *мовлячого, Подгорецького, vysokородного, велможного, Дідичного, Львовского, Луцкого, Шумланского, юного, десятого, одного, помянутого, духовного, далекого, давного*. У літописі переважають форми на **-ого**, хоча засвідчені також старослов'янські форми з **-аго**.

5. Наявність у дієсловах минулого часу чоловічого роду живомовних форм із суфіксом **-в-** на місці церковнослов'янського **-л-ъ**: *поучивъ, перебив, бывъ, восхотѣвъ, уложив, обдарив, собравъ, благословив, исправивъ*.

6. Часта фіксація форм на **-чи, -вши**, що виступають у функції дієприслівників: *воздавши, желяючи, склонивши, хотячи, молючи*.

«Літопис Підгорецького монастиря» містить велику кількість народнорозмовних слів та виразів, оформлених за фонетичними і морфологічними особливостями української мови. Найширше представлені тут дієслова, що позначають різноманітні дії та процеси: *збирати, звикати, отримати, потребувати, приложити, псовати, випустити, дознавати, звершати, сподобати, розказати, згодытися, бачити, відмовитися, вихваляти, казати, мовити, чинити, показати, спустошити, попалити* тощо. Досить численними є також іменники та прислівники: *криница, заповідане, повага:, гуцавина, потреби, личба, таємниця, вдячність, отпочинок, заледво, смиренно, особливо, здавна, ласкаво, тутъ* та ін. Більшість з цих слів активно використовується і в сучасній українській мові.

Отже, живомовні елементи всіх мовних рівнів поступово прокладали собі шлях у літературно-писемну мову, обмежуючи вживання в Підгорецькому літописі архаїчних форм церковнослов'янської мови. Розмовна мова збагачувала в досліджуваній пам'ятці виражальні та комунікативні можливості церковнослов'янської мови. Свідченням цього є паралельне вживання традиційних церковнослов'янських та українських живомовних форм.

Автор використовує також грецизми, латинізми і полонізми, які відображають його освіченість, знання іноземних мов. Вплив польської мови у «Літописі Підгорецького монастиря» виявляється на всіх мовних рівнях.

Як правило, запозичення з польської мови в українську виділяються за збереженням певних маркованих фонетичних ознак: наявності носових (*окронглыи*), звука **ц** на місці давніх звукосполучень ***gt, *kt** (*моць, моцныи, умоцненыи*), звукосполучень **-ро-, -ло-, -ре-** замість **-оро-, -оло-, -ере-, -лу-** замість **-ов-**, що є фонетичними відповідниками розвитку давніх ***or, *ol, *er, *yl**, наприклад: *брода, глова, злото, Злочевъ, Трембовля, тлумачити, тлустьость* тощо. Фонетичні полонізми вживаються паралельно з українськими та церковнослов'янськими словами, в деяких випадках навіть у межах одного речення, наприклад: *Иоанъ король польскыи прииха самъ особю своєю кролевскою до сей святой обители со трома сынами своими королевичами польскыи* [6, с. 586]. Мовні елементи польського походження сприймаються у більшості випадків як емоційно чи стилістично забарвлені синоніми до українських відповідників.

Найбільша кількість полонізмів у «Літописі Підгорецького монастиря» є лексичними запозиченнями: *оф Ъра* – жертва, *достатечне* – посередньо, *сеймовати* – радитись, *вспанялий* – чудовий, *посполитий* – загальний, *фатигований* – зайнятий і багато інших. Про те, що ці мовні одиниці запозичені українською мовою до XVII ст., засвідчує їх фіксація як полонізмів у «Словнику української мови XVI - першої половини XVII ст.» [8] та «Словнику староукраїнської мови XIV XV ст.» [7].

Як граматичні запозичення з польської мови розглядаємо в «Літописі Підгорецького монастиря» грецькі за походженням іменники чоловічого роду із закінченням **-а** (патріарха, псалмиста, митрополита), трансформовані перфектні форми в 1 й особі однини на зразок: *дозналем, казalem, вид Ълем, сталем здоровимъ*. У досліджуваному творі часто вживаються польські прийменники і прислівники: *подлугъ, ведлугъ, прето, tedy*. Складнопідрядні речення з'єднані польськими сполучниками *альбо, же, жебы, gdy, прето*, наприклад: «... *хотячи показати, же так ся Бог молитвами в воюющей Церкви делектуєт и контентуєт, же ихъ на Серафимские п Ъсни прекладаєтъ*» [6, с. 98].

Лексичних латинізмів у літописі небагато (*делекуєт, контетуєт, дистракція, нонсенс*), однак спостерігається значний вплив латинського синтаксису, що виявляється у постановці дієслівного присудка в кінці речення. Наприклад: «*Страшныя неприятел Ъ креста святого мечем хртиянскіє край пустошили, огнем м Ъста і церкви божїї руйнували. Церковь святая невредимо соблюдаема єсть*» [6, с. 581]. Вплив латинського синтаксису проявляється також в симетричному розміщенні речень, яке властиве періоду: «*Ми тут на земли мало Бога знаємо,*

прето и вихваляти его частократне перестасмо. Тії в небі Бога видять и ведлугъ заслугъ своихъ его познавають, сладцѣ з видіння его налаждаючися, прето і безпрестанне его вихвалють» [6, с. 98–99].

Окремі документи в літописі написані по-польськи, і в них трапляються латинські вкраплення (наприклад: дарча грамота монастиреві від Станіслава Конєцпольського [6, с. 310–311]; прохання Львівського єпископа до власника села Голубиці Станіслава Детиницького віддати Голубицьку церкву з чудотворною іконою Богоматері Підгорецькому монастирю [6, с. 162], королівський привілей монастиреві від короля Яна III, де зазначається, *«що...тоє право на пергаминѣ польськими лѣтарами и диалектомъ польскимъ писаное»* [6, с. 587]. На думку дослідників, для багатьох проповідників і письменників того часу вживання іншомовних слів було своєрідною модою, доказом їх вченості.

Як бачимо, мова «Літопису Підгорецького монастиря» є своєрідним схрещенням церковнослов'янських та староруських елементів з українізмами та полонізмами. Використання церковнослов'янської мови в літописі, пов'язаному з відображенням духовної сфери, є цілком природним і закономірним. Висока богословська освіченість отця Василя, використання ним величезної кількості цитат із Святого Письма та іншої релігійної літератури зумовило високий стиль пам'ятки, в якому використовувалась якраз ця традиційна книжна мова. Однак увібравши в себе народнорозмовні українські елементи, полонізми, латинізми, церковнослов'янська мова перетворилась у слов'яноукраїнську мову.

ЛІТЕРАТУРА

1. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П. Г. Житецький // Вибр. праці: Філологія / [упоряд. Л. Т. Масенко]. – К., 1987. – С. 30–77.
2. Корпанюк М. П. Монастирсько-церковне літописання XVII–XVIII ст. / М. П. Корпанюк // Розбудова держави. – 1997. – № 21. – С. 22–25.
3. Корпанюк М. П. Слово, хрест, шабля (українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище / М. П. Корпанюк. – К., 2005. – 1021 с.
4. Крип'якевич І. П. Літописи XVII–XVIII ст. в Галичині / І. П. Крип'якевич // Історичні джерела та їх використання. – Т. 1. – К., 1964. – С. 63–80.
5. Свенціцький І. С. Елементи живої народної мови в пам'ятках української літературної мови у XVII–XVIII ст. / І. С. Свенціцький // Питання українського мовознавства. – Львів, 1958. – Кн. 3. – С. 3–9.
6. Синопис Плісницько-підгорецького монастиря // матеріали до історії Чина, монахів і монастирів святого Василя Великого. – Жовква, 1925. – Т. 1; вип. 1/3. – С. 92–103, 306–313; Т. 1; вип. 4. – С. 80–587; Т. 3; вип. 1/2. – С. 154–164.
7. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. – К.: Наукова думка, 1977–1978.
8. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1 8, 11 12. – Львів, 1994–2013.
9. Франко І. Я. Летопись Подгорецкого монастыря / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50-и т. – Т. 28. – К., 1980. – С. 323–329.
10. Шевчук В. О. Літописи споріднених монастирів / В. О. Шевчук // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 97–99.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2014 р.